

ยุติธรรมทางเลือกสำหรับการกระทำผิดในเด็กและเยาวชน

Alternative Justice for Juvenile Delinquency

บุษยรังสี হাসุตติใจ¹

Budsayarangsri Hasuttijai

บทคัดย่อ

“เด็กและเยาวชน” เป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาประเทศชาติ แต่สภาพปัญหาทางสังคมในปัจจุบัน กลับผลักดันให้เด็กและเยาวชนเดินไปในทางที่ผิด กลายเป็นผู้กระทำผิดละก้ออาชญากรรมที่รุนแรง จนเกิดปรากฏการณ์เรียกร้องให้รัฐทำการพิจารณากฎหมายเยาวชนเสียใหม่ เมื่อกระบวนการยุติธรรมที่เกี่ยวข้องกับอาชญากรรมในเด็กและเยาวชน เกิดการตั้งคำถามถึงความเหมาะสมอันเนื่องมาจากสถานการณ์สังคมในปัจจุบันที่ผู้ก่อเหตุร้ายแรงนั้นเริ่มมีช่วงอายุที่น้อยลงเรื่อย ๆ จนเกิดประเด็นเรียกร้องให้มีการทบทวนเกณฑ์อายุของผู้กระทำผิดที่ต้องรับโทษ ซึ่งศาลมักพิจารณาโดยใช้หลักจิตวิทยาในการฟื้นฟู บำบัดแก้ไขพฤติกรรมมากกว่าการลงโทษผู้กระทำผิด ซึ่งนั้นไม่ได้ช่วยให้ปัญหาได้รับการแก้ไขอย่างถูกต้อง อีกทั้งหากส่งเด็กหรือเยาวชนที่กระทำผิดไปอยู่ร่วมกับผู้ต้องหาในวัยผู้ใหญ่ ก็หวังว่าเด็กและเยาวชนได้เรียนรู้วิถีก่ออาชญากรรมที่เป็นมืออาชีพมากขึ้น ดังนั้น ทาง

¹ อาจารย์หลักสูตรรัฐศาสตรบัณฑิต คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยสยาม

การศึกษาทบทวนวรรณกรรม พบว่า สามารถนำแนวคดียุติธรรมเชิงสมานฉันท์ มาปรับใช้แนวทางในการแก้ไขประเด็นปัญหาดังกล่าวได้ เพราะ ในเมื่อเด็กและเยาวชนได้กระทำผิดต้องรับโทษ เพียงแต่เป็นรับโทษในเชิงสร้างสรรค์มากขึ้น ให้ผู้กระทำผิดมีความเข้าใจ รู้สำนึกในความผิดของตนที่ได้ลงมือกระทำไป และขอโทษเหยื่อ ครอบครัวของเหยื่อจากใจจริง ซึ่งรูปแบบกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ที่เหมาะสมกับการแก้ไขปัญหาเกี่ยวกับผู้กระทำผิดเป็นเด็กและเยาวชน คือรูปแบบการประชุมกลุ่มครอบครัว (Family group conferencing: FGC) เพื่อเบี่ยงเบนคดีในกรณีผู้กระทำผิดเป็นเด็กและเยาวชนให้ออกจากระบบยุติธรรมทางอาญาที่เป็นทางการ มีกระบวนการจึงครอบคลุมมากกว่าโปรแกรมใกล้เคียงทั่วไป อีกทั้ง ได้รับการออกแบบมาเพื่อกำหนดผลลัพธ์ที่ทั้งสองฝ่ายต้องการ และรูปแบบคณะกรรมการบูรณาการชุมชน (Community reparative board) เป็นกระบวนการที่ช่วยให้ผู้กระทำผิดสามารถหันกลับคืนมาใหม่สู่สังคมได้ ซึ่งเป็นรูปแบบที่เน้นการแสดงความรักผิดชอบของชุมชนมีการนำไปใช้อย่างกว้างขวาง

คำสำคัญ: ยุติธรรมทางเลือก; ยุติธรรมเชิงสมานฉันท์; ปัญหาเด็กและเยาวชน

Abstract

“Children and youth” are an important force in national development. But the current social problems Instead, it pushes children and youth to go in the wrong direction. Become a perpetrator

and commit a violent crime Until a phenomenon called for the government to reconsider repealing the youth law. When the justice process involves crimes among children and youth Questions have been raised about the appropriateness of the current social situation where perpetrators of serious crimes are starting to get younger and younger, leading to calls for a review of the age criteria for offenders who must be punished. Which the court often considers using the principles of psychology in rehabilitation. Behavior correction therapy rather than punishing offenders That does not help the problem to be resolved properly. Moreover, if a child or youth who commits an offense is sent to live with the accused in adulthood. It is feared that children and youth will learn more professional methods of committing crimes. Therefore, a review of the literature found that the concept of restorative justice can be applied. Let's adapt the guidelines for solving such problems because when children and youth commit crimes, they must be punished. Just accept punishment in a more constructive way. Let the offender understand Be aware of your wrongdoing that you have done. and apologize to the victim The family is truly tired. A form of restorative

justice that is suitable for solving problems involving juvenile offenders is the family group conferencing (FGC) format to divert cases in the case of juvenile offenders from formal criminal justice system The process is more comprehensive than a typical mediation program. It is also designed to determine the outcomes that both parties want, and the community reparative board format is a process that helps offenders return. new to society This is a model that emphasizes community responsibility and is widely used.

Keywords: alternative justice; restorative justice; Children and youth problems

บทนำ

“เด็กและเยาวชน” เป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาประเทศชาติ เมื่อมองถึงความก้าวหน้าของประเทศชาติในอนาคตสิ่งสำคัญที่ต้องบอกว่าเป็น “หัวใจ” ของการพัฒนา คือ การสร้างเด็กและเยาวชนของชาติวันนี้ให้มีคุณภาพ เพื่อโตเป็นผู้ใหญ่ในวันข้างหน้า อันจะเป็นการเตรียมความพร้อมในการวางรากฐานของประเทศไทยให้เกิดความมั่นคงที่จะก้าวไปสู่การพัฒนานั่นเอง แต่สภาพปัญหาทางสังคมในปัจจุบัน กำลังผลักดันให้เด็กและเยาวชนถูกชี้นำไปในทางที่ผิด บ้างก็ไม่ได้รับการพัฒนาอย่างที่ควรจะเป็น บ้างก็ถูก

กีดกันจากโอกาส จนนำไปสู่ปัญหาอาชญากรรมที่มีเด็กและเยาวชนเป็นผู้กระทำผิด จนเกิดปรากฏการณ์เรียกร้องให้รัฐทำการพิจารณายกเลิกกฎหมายเยาวชนเสียใหม่

นับตั้งแต่กลางเดือนมกราคม นี้คือข้อกล่าวหาที่อัยการยื่นฟ้องต่อตำรวจเมื่อต้นเดือนนี้ต่อเด็กชายวัย 14 ปี ที่เปิดฉากยิงที่สยามพารากอนเมื่อปีที่แล้ว จนกระทั่งมีผู้เสียชีวิต สาเหตุที่อัยการให้มาก็คือ เด็กยังอยู่ระหว่างการรักษาที่สถาบันกัลยาரசุนครินทร์ แต่ค่าแกลงของตำรวจไม่รวมถึงการวินิจฉัยของจิตแพทย์ ต่อมาเมื่อเหตุการณ์เกิดขึ้นที่จังหวัดสระแก้ว วัยรุ่น 5 คน อายุระหว่าง 13 ถึง 16 ปี ทำร้ายร่างกายหญิงวัย 47 ปี ซึ่งคนท้องถิ่นเรียกว่า ป้ากบ หรือ ป้าบัวผัน จนเสียชีวิตและสมรู้ร่วมคิดกันซ่อนศพ สิ่งเหล่านี้ได้กระตุ้นให้ผู้ใช้โซเชียลมีเดียวิพากษ์วิจารณ์กฎหมายที่คุ้มครองเด็กและวัยรุ่น พวกเขากลัวว่าจะสร้างช่องโหว่ให้เด็กและเยาวชนที่ก่ออาชญากรรมร้ายแรงไม่ต้องรับโทษ เด็กจะรู้สึกสำนึกผิดต่อสิ่งที่เขาทำ พล.ต.อ. ต่อศักดิ์ สุขวิมล ผบ.ตร. ออกมายืนยันกับสื่อมวลชนว่า ตำรวจจะหารือกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เรียนรู้โดยการแนะนำโมเดลต่างประเทศ อายุของอาชญากรรมอาจลดลงจาก 15 ปีเหลือ 12 ปี เนื่องจากอาชญากรรมของเด็กมีความร้ายแรงมากขึ้น ในทางตรงกันข้าม อายุของผู้กระทำผิดจะค่อยๆ ลดลง (ตติگانต์ เดชชพงศ์, 2567)

นอกจากการปรับปรุงแก้ไขกฎหมายเยาวชนแล้ว อีกแนวทางหนึ่งที่น่าสนใจให้เกิดการผลักดันเพื่อใช้ในการแก้ไขและป้องกันปัญหาดังกล่าว คือ การสร้างยุติธรรมทางเลือก อย่างการการนำกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์มาใช้ในการพิจารณาโทษในเยาวชน เนื่องจากกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์จะช่วยเพิ่มการมีส่วนร่วมของผู้เสียหายในการกำหนดโทษหรือวิธีการระงับข้อพิพาทมากขึ้น

ผ่านทางการเจรจาระหว่างผู้เสียหายและผู้กระทำผิด ซึ่งการเจรจาจะทำให้ผู้กระทำผิดรับรู้ เข้าใจผลของการกระทำของตนเอง และทำให้มีโอกาสสำนึกผิด และได้ขอโทษผู้เสียหายด้วยความจริงใจ มากกว่าการฟ้องร้องตามกระบวนการยุติธรรมกระแสหลักที่เป็นระบบกล่าวหา ซึ่งมุ่งให้ทั้งสองฝ่ายกล่าวโทษกัน (ณัฐธิดา ดวงวิโรจน์, 2562) แนวทางดังกล่าวถูกผลักดันจนประสบผลสำเร็จในต่างประเทศมาแล้ว ด้วยเหตุนี้ ประเทศไทยเองก็สมควรที่จะปรับปรุงกระบวนการยุติธรรมของประเทศให้สอดคล้องกับสภาพสังคมในปัจจุบัน

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอกระบวนการยุติธรรมทางเลือกด้านการพิจารณาโทษในเยาวชนพร้อมกับทฤษฎีการลงโทษทางอาญาวิทยาที่เกี่ยวข้อง เพื่อหาวิธีการแก้ไขต่อผู้กระทำผิดในเด็กและเยาวชน เพื่อเป็นอีกมุมมองหนึ่งทางด้านกระบวนการยุติธรรมทางอาญาไทย เป็นแนวทางให้หน่วยงานสามารถนำไปปรับใช้ให้มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น และไม่กลับไปกระทำซ้ำอีก

ความหมายของกระบวนการยุติธรรมทางเลือก

กระบวนการยุติธรรมทางเลือก คือ ทางเลือกหนึ่งของความยุติธรรม มีการกล่าวถึงอย่างกว้างขวางในช่วงที่ผ่านมา โดยมีการนิยามไว้ว่า เป็นการให้ความเป็นธรรมในทางกฎหมายหรือแก้ไขปัญหาความขัดแย้งแก่บุคคล การคุ้มครองสิทธิเสรีภาพ โดยใช้รูปแบบวิธีการที่แตกต่างจากระบบยุติธรรมกระแสหลัก ซึ่งกระบวนการดังกล่าวนี้อาจเกิดขึ้นระหว่างขั้นตอนการพิจารณาคดีในศาลหรือก่อนหน้านั้นก็ได้

กระบวนการนี้มีบทบาทสำคัญในการช่วยแก้ไขปัญหาต้นทุนในแง่ของค่าธรรมเนียมนอกจากจะใช้เวลาในการฟ้องร้องดำเนินคดีต่อศาลแล้วยังเน้นให้

ความสำคัญกับทั้งสองฝ่ายด้วย การเผชิญหน้ากลายเป็นการอภิปราย รวมถึงการมุ่งเน้นการฟื้นฟูผู้กระทำผิดและเหยื่อ (V-Reformer, 2556)

ดังนั้น กระบวนการนี้จึงกลายเป็นทางเลือกที่ยุติธรรมสำหรับคนจำนวนมาก และสหประชาชาติได้กำหนดความสำคัญของกระบวนการนี้ไว้ในมาตรา 6 ของกฎบัตรสหประชาชาติ (บทที่ 6 ของกฎบัตรสหประชาชาติ) เพื่อเป็นบรรทัดฐานในการระงับข้อพิพาทระหว่างประเทศ

กระบวนการยุติธรรมกระแสหลักและกระแสทางเลือก

กระบวนการยุติธรรมกระแสหลัก ซึ่งหมายความว่าเมื่อมีข้อพิพาทเกิดขึ้นระหว่างบุคคลหรือกลุ่มบุคคล ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งจะนำประเด็นดังกล่าวขึ้นศาล การให้ความช่วยเหลือในการปฏิบัติหน้าที่ในการสอบสวนและตัดสินข้อพิพาทเพื่อชดใช้ค่าสินไหมทดแทนแก่ผู้เสียหายหรือกำหนดการลงโทษตามสมควรแก่พฤติกรรมของผู้กระทำผิด กำหนดให้รัฐต้องดำเนินการ “ล้างแค้น” (Retributive Justice) ที่สอดคล้องกันซึ่งเป็นวิธีพิจารณาคดี ดั้งเดิมของประชาชาติ ตามคติโบราณที่ว่า “ตาต่อตา ฟันต่อฟัน” (an eye for and eye) (ชาญคณิต กฤตยา สุริยมณี, 2554)

กระบวนการยุติธรรมทางเลือก เป็นกระบวนการที่ยุติธรรมซึ่งไม่จำเป็นต้องอาศัยการลงโทษเป็นหลัก การให้ออกาสผู้กระทำผิดมีโอกาสรูปและสามารถหาแนวทางแก้ไขร่วมกันได้ อย่างไรก็ตาม เพื่อประโยชน์ของกระบวนการยุติธรรมทางเลือกจะไม่นำมาซึ่งความยุติธรรม ดังนั้น "หลายมาตรฐาน" จึงจำกัดอยู่เพียงคำแนะนำด้านกระบวนการดังกล่าว จะต้องไม่ละเมิดหลักการและสาระสำคัญของกระบวนการยุติธรรมกระแสหลัก เช่น ถ้าความผิดที่เกิดขึ้นเป็นความผิดร้ายแรงที่

ทำร้ายความรู้สึก หรือก่อให้เกิดความเสียหายต่อสังคมโดยรวมต้องได้รับการตัดสินจากศาลเป็นหลัก แม้ว่าจะมีการลดบทลงโทษตามดุลยพินิจอันเป็นผลมาจากการเจรจากระบวนการยุติธรรมทางเลือก แต่แนวทางปฏิบัติในปัจจุบันก็ยังคงอยู่ และความรู้เฉพาะด้านการพัฒนาระบบที่ถูกพูดถึงมากที่สุดคือกระบวนการยุติธรรมของชุมชน และกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์

1. กระบวนการยุติธรรมชุมชน หมายถึง จัดให้มีพื้นที่สำหรับการมีส่วนร่วมของชุมชนในการไกล่เกลี่ยข้อพิพาทที่เกิดขึ้น วิธีการนี้สามารถใช้ได้ทั้งในและนอกสนาม มักใช้กับอาชญากรรมที่ไม่ร้ายแรง

2. กระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ (Restorative justice) หมายถึง การอำนวยความสะดวกยุติธรรมที่ต้องการทำให้ทุกฝ่ายซึ่งได้รับผลกระทบจากอาชญากรรมได้กลับคืนสู่สภาพดีเช่นเดิม อันเป็นการสร้างความสมานฉันท์ในสังคมเป็นเป้าหมายสุดท้าย (V-Reformer, 2556)

ความเป็นมา และคำจำกัดความของกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์

กระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์เป็นรูปแบบหนึ่งของความยุติธรรมทางเลือกที่พยายามแก้ไขปัญหาบางประการที่เกิดจากความยุติธรรมแบบตอบแทน ดังนั้นจึงเป็นเหมือนคำศัพท์ทางเทคนิคสำหรับกระบวนการที่ค้นพบใหม่ในด้านความยุติธรรม แม้แต่ในตำราของนักอาชญาวิทยา ซีเกลยังถือว่าค่อนข้างยากที่จะให้คำจำกัดความ เนื่องจากต้องใช้แนวทางปฏิบัติสองแนวทางรวมกับบริบทของสาขาวิชานั้น (Siegel, J. L., 2014) ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของจู้ชาร์ตัน ที่มองว่าคำว่า Restorative Justice เป็นคำใหม่ในสังคมโลกร่วมสมัย และเมื่อใช้ในทุกสังคม คำนี้ก็

จะมีความหมายแตกต่างกันไปตามบริบทของประเทศ สังคม และชุมชน แต่ล้วนมีหลักการพื้นฐานบางประการร่วมกันคือ การให้ความสำคัญกับ "กระบวนการเชิงสมานฉันท์ถือเป็นขั้นตอนธรรมชาติในการสร้างการเยียวยา (repair) ความสมานฉันท์ (reconciliation) และความอบอุ่นใจ (reassurance) และเห็นพ้องกันว่า การสมานฉันท์ไม่ใช่การมองหลังย้อนอดีตเพียงทางเดียว แต่เป็นการสร้างสังคมที่ดีกว่าที่เป็นอยู่ในปัจจุบันเพื่ออนาคต (จุฑารัตน์ เอื้ออำนวย, 2556)

หากแต่เมื่อพิจารณาจากคำนิยามโดยองค์กรโลกบาลอย่างสหประชาชาติที่ได้ตีพิมพ์คู่มือความยุติธรรมเชิงสมานฉันท์พิมพ์ครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ. 2563 (Handbook on Restorative Justice Programmes Second Edition) โดยผู้มีส่วนบทบาทสำคัญคือ Yvon Dandurand ได้ให้อธิบายไว้ว่า โครงการยุติธรรมเพื่อการฟื้นฟู หรือเชิงสมานฉันท์นี้ตั้งอยู่บนพื้นฐานความเชื่อที่ว่าทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องหรือได้รับผลกระทบจากอาชญากรรมควรมีส่วนร่วมในการบรรเทาความทุกข์อย่างแท้จริง หรือความเสียหายที่เกิดขึ้น และหากเป็นไปได้ ให้ดำเนินการเพื่อป้องกันอันตรายเพิ่มเติม การปฏิบัตินี้ยังถูกมองว่าเป็นวิธีหนึ่งในการส่งเสริมการเปิดกว้าง การเปิดเผยความจริงส่งเสริมการแสดงออกอย่างสันติและแก้ไขข้อขัดแย้งโดยการสร้างความเคารพต่อความหลากหลาย นอกจากนี้ยังส่งเสริมความรับผิดชอบในการปฏิบัติของชุมชน ทั้งนี้ Dandurand (2020) ยังเน้นย้ำว่ากระบวนการคู่กันนี้ไม่ใช่กระบวนการโดยธรรมชาติ หรือแนวคิดใหม่ ๆ แต่อย่างใด แต่รากเหง้าทางประวัติศาสตร์กลับไปสู่สังคมแม้กระทั่งก่อนการพัฒนาระบบยุติธรรมทางอาญาสมัยใหม่ Dandurand.Y. (2020) ทั้งนี้ แก่นของกระบวนการสามารถสรุปองค์ประกอบสำคัญได้ ดังนี้

1. การเข้าร่วมโดยสมัครใจ (Voluntary participation) ทั้งจากผู้กระทำความผิด ผู้เสียหาย และชุมชน
2. ผู้ประสานที่มีความเชี่ยวชาญ (Trained and professional facilitators) เช่น เจ้าหน้าที่ตำรวจ เพื่อช่วยให้เกิดการปรับความเข้าใจ การสำนึกผิด และป้องกันการไม่เท่ากันของอำนาจต่อรองระหว่างผู้กระทำความผิดและผู้เสียหาย
3. การขอภัยและให้อภัย เพื่อแก้ไขความสัมพันธ์ที่เป็นต้นตอของความขัดแย้ง

อีกทั้งผลงานวิชาการเรื่อง Taking Restorative Justice Seriously ของ Adriaan Lanni ศาสตราจารย์ประจำคณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยฮาวาร์ด ผู้มีผลงานและสนใจงานด้านยุติธรรมทางเลือกโดยอ้างอิงตามแนวสังคมวิทยากฎหมายและประวัติศาสตร์ ในผลงานชิ้นนี้ให้คำจำกัดความของกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ไว้อย่างน่าสนใจว่า กระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ รวมถึงการตอบสนองที่เหมาะสมต่อพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสม และไม่ควรเน้นไปที่การลงโทษ แต่มุ่งเน้นไปที่การตอบสนองความต้องการของผู้ที่ตกเป็นเหยื่อ ให้ผู้กระทำความผิดรับผิดชอบต่อความเสียหายที่เกิดขึ้น ทำตามขั้นตอนเพื่อซ่อมแซมความเสียหายให้กับเหยื่อให้ได้มากที่สุด และชุมชนและสนองความต้องการของผู้กระทำความผิดเพื่อป้องกันการกระทำผิดซ้ำในภายหลัง มีนักวิชาการบางท่านได้เปรียบเทียบกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์นี้ว่าเป็นกระบวนการ "transformative justice"

กระนั้นในมุมมองของ Lanni (2005) ได้ยืนยันว่าความยุติธรรมในการเชิงสมานฉันท์สามารถขยายได้โดยไม่ส่งผลกระทบต่ออย่างมีนัยสำคัญเพราะโดยเนื้อแท้แล้วเป็นกระบวนการที่เหมาะสม ความเสมอภาคทางเชื้อชาติ และสัดส่วนในเวลาเดียวกัน

การขยายกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์อย่างมากมายทำให้เกิดการประนีประนอมซึ่งเป็นคุณลักษณะสำคัญบางประการของกระบวนการยุติธรรมเชิงบูรณะโดยตัวของกระบวนการเอง

กระบวนการและรูปแบบของกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์

กระบวนการ (process) ของกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์จะเริ่มจากการทบทวนค่านิยมใหม่ในวงแห่งความขัดแย้งระหว่างผู้กระทำความผิดเหยื่อ รวมไปถึงสถาบันต่าง ๆ ที่ได้รับผลกระทบรอบข้าง อาทิ ครอบครัว โรงเรียน ที่ทำงาน เป็นต้น ดังนั้นจึงมีความจำเป็นที่จะต้องแก้ไข้ปัญหาเหล่านี้ที่เกิดขึ้นให้สอดคล้องกับบริบทอย่างแท้จริง มากกว่าที่จะยึดเยียดไปสู่กระบวนการยุติธรรมที่เป็นทางการหรือกระแสหลักซึ่งจะไม่มีความสัมพันธ์กับชุมชน หรือเข้าใจสภาพแวดล้อมของบริบทในวงแห่งความขัดแย้งนี้้อย่างแท้จริง ในทำนองเดียวกันนี้ความขัดแย้งส่วนมากเกิดขึ้นในชุมชนไม่ได้เกิดขึ้นในศาลยุติธรรม (Siegel, J. L., 2014) นั่นเอง

เมื่อพิจารณาวรรณกรรมทางวิชาการของ Dandurand (2020), Siegel (2014) และจุฑารัตน์ (2556) ผู้เขียนพบว่ากระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ส่วนใหญ่นำเสนอผ่านกระบวนการ 3 ประเภท ได้แก่ การไกล่เกลี่ย และการประชุมกลุ่มครอบครัว และแวดวงพิจารณาต่างๆ ที่สร้างแรงบันดาลใจในการพัฒนาโครงการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ และมีผลกระทบต่อ การป้องกันอาชญากรรมและการแก้ปัญหาภายในระบบยุติธรรมทางอาญากระแสหลัก ในงานของจุฑารัตน์ได้เพิ่ม

กระบวนการเข้าไปอีกหนึ่งรูปแบบ คือ แบบคณะกรรมการบูรณาการชุมชน ทั้ง 4 รูปแบบสามารถอธิบายได้ดังต่อไปนี้

1. รูปแบบการไกล่เกลี่ยผู้เสียหาย - ผู้กระทำความผิด (Victim - offender mediation: VOM) โปรแกรมไกล่เกลี่ยระหว่างผู้เสียหาย กับผู้กระทำความผิด (VOM) เป็นหนึ่งในโครงการริเริ่มด้านความยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ที่เก่าแก่ที่สุด และนิยมแพร่หลายในยุโรปถูกนำเสนอผ่านกระบวนการโดยตรงหรือโดยอ้อมที่เหยื่อและผู้กระทำผิดมีส่วนร่วมในการอภิปรายเกี่ยวกับอาชญากรรมและผลกระทบของอาชญากรรมที่ได้รับ โดยการอำนวยความสะดวกเป็นบุคคลที่สามที่เป็นกลางทำหน้าที่เป็นผู้ประสาน (facilitator) ซึ่งได้รับการฝึกฝนเพื่อการนี้มาโดยเฉพาะไม่ว่าจะในการประชุมแบบเห็นหน้าหรือผ่านวิธีการทางอ้อมอื่น ๆ อย่างน้อยที่สุด พวกเขาเปิดโอกาสให้มีการช่วยเหลือเสวนากัน และทำความเข้าใจซึ่งกันและกันโดยตรงหรือโดยอ้อมระหว่างผู้กระทำความผิดกับเหยื่อ

ในทางปฏิบัติ ผู้อำนวยการความสะดวกมักจะพบปะกับทั้งสองฝ่ายก่อนการประชุมแบบเห็นหน้ากันเพื่อช่วยเตรียมความพร้อม สิ่งนี้ทำให้แน่ใจว่าเหยื่อจะไม่บอบช้ำทางจิตใจจากการเผชิญหน้ากับผู้ทำร้าย ผู้กระทำผิดยอมรับความรับผิดชอบต่อเหตุการณ์ดังกล่าวและต้องการพบผู้เสียหายอย่างจริงจัง ในคู่มือของ Dandurand (2020) ได้กำหนดข้อปฏิบัติขั้นพื้นฐาน 4 ข้อก่อนมีการไกล่เกลี่ย ได้แก่ 1) ผู้กระทำความผิดต้องยอมรับ (หรืออย่างน้อยไม่ปฏิเสธ) ความรับผิดชอบต่อความเสียหายที่

เกิดขึ้น 2) ผู้เสียหายและผู้กระทำความผิดตกลงกันในข้อเท็จจริงพื้นฐานของคดีเพื่อเป็นพื้นฐานสำหรับพวกเขาในการมีส่วนร่วมต่อการไกล่เกลี่ย 3) ทั้งผู้เสียหายและผู้กระทำความผิดต้องเข้าใจกระบวนการและเต็มใจให้เข้าร่วม และ 4) ทั้งผู้เสียหายและผู้กระทำความผิดต้องถือว่าปลอดภัยที่จะมีส่วนร่วมในกระบวนการนี้ (Dandurand, 2020)

2. รูปแบบการประชุมกลุ่มครอบครัว (Family group conferencing: FGC) มักใช้เป็นทางเลือกเพื่อเป็ยงเบนคดีในกรณีผู้กระทำความผิดเป็นเด็กและเยาวชนให้ออกจากระบบยุติธรรมทางอาญาที่เป็นทางการ รูปแบบนี้ที่ทันสมัยถูกนำมาใช้ในกฎหมายระดับประเทศและนำไปใช้กับกระบวนการยุติธรรมของเยาวชนในนิวซีแลนด์ในปี 1989 ทำให้ในขณะนั้นเป็นรูปแบบที่เป็นระบบมากที่สุดสำหรับแนวทางความยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ที่มีอยู่ ในปัจจุบันรูปแบบนี้ยังใช้กันอย่างแพร่หลายในรูปแบบที่ดัดแปลงโดยเป็นวิธีเป็ยงเบนความสนใจจากตำรวจในแคนาดา สาธารณรัฐเช็ก ไอลแลนด์ เลโซโท แอฟริกาใต้ ออสเตรเลียใต้ และสหรัฐอเมริกา เป็นต้น

กระบวนการประชุมแต่ละครั้งจะมีผู้ประชุมหรือผู้ประสานงาน เนื่องจากเซสชันกลุ่มครอบครัวมุ่งเน้น กระบวนการจึงครอบคลุมมากกว่าโปรแกรมไกล่เกลี่ยทั่วไป นี่คือการรวมตัวของครอบครัว เช่นเดียวกับเพื่อนของเหยื่อและผู้กระทำความผิด บางครั้งสมาชิกคนอื่นๆ ในชุมชนก็มีส่วนร่วมในกระบวนการทางวิชาชีพด้วย

อย่างไรก็ตาม กระบวนการ FGC ได้รับการออกแบบมาเพื่อกำหนดผลลัพธ์ที่ทั้งสองฝ่ายต้องการ โดยจัดการกับผลที่ตามมาของอาชญากรรม หน้าที่หลักจึงสะท้อนให้ผู้กระทำผิดต้องรับผิดชอบต่อผลที่ตามมาของอาชญากรรมของตน พัฒนาแผนการจ่ายค่าตอบแทน

3. รูปแบบการพิจารณาแบบล้อมวง (Circle sentencing: CS) เป็นรูปแบบที่ใช้กันแพร่หลายของคนพื้นเมืองทวีปอเมริกาเหนือ โดยมักใช้สนทนาเพื่อการตัดสินใจ พิธีทางจิตวิญญาณ การรักษา การแบ่งปัน และการสอน การใช้กระบวนการวงกลมได้รับการปรับให้เข้ากับวัฒนธรรมระบบยุติธรรมทางอาญา การล้อมวงสามารถใช้เพื่ออำนวยความสะดวกในกระบวนการพิจารณาคดี อีกทั้งยังสามารถใช้ภายในพื้นที่ใกล้เคียงเพื่อจัดการกับความกังวลของผู้อยู่อาศัยเกี่ยวกับอาชญากรรมหรือการต่อต้านสังคมพฤติกรรมหรือเพื่อแก้ไขข้อร้องเรียนต่อสมาชิกของหน่วยงานบังคับใช้กฎหมายหรือราชทัณฑ์หน่วยงานการแก้ปัญหาเชิงบวกสามารถเกิดขึ้นได้จากการสนทนาในชุมชนดังกล่าว พวกเขาได้รับดำเนินการในโรงเรียนเพื่อจัดการกับความผิดเล็กน้อยและแก้ไขข้อขัดแย้ง สามารถนำไปปฏิบัติได้ในกรณีความขัดแย้งระหว่างชุมชนและอาชญากรรมจากความเกลียดชัง นอกจากนี้ยังสามารถใช้ในการสร้างความสัมพันธ์ที่ดีขึ้นและลดความรุนแรงภายในเรือนจำและสถานกักกันอื่น ๆ จนกระทั่งสนับสนุนให้ผู้ต้องขังกลับคืนสู่ชุมชนหรือคนหนุ่มสาวกลับคืนสู่สังคม

การพิจารณาคดีแบบล้อมวงเป็นแนวทางที่สามารถนำหลักการของความยุติธรรมเชิงสมานฉันท์มาใช้ได้ภายในกรอบองค์รวมที่บุคลากรระบบยุติธรรมใช้อำนาจและอำนาจร่วมกับสมาชิกในชุมชน และการพิจารณาคดีแบบล้อมวงกลมยังให้ทางเลือกที่หลากหลายสำหรับการชดเชยค่าเสียหายและการลงโทษ ทั้งนี้กระบวนการถูกออกแบบเพื่อเสริมสร้างความรู้สึกมีส่วนร่วมของชุมชนและเพื่อมอบอำนาจให้เหยื่อผู้กระทำผิด และสมาชิกในชุมชนผ่านกระบวนการบำบัดและแก้ปัญหาเป้าหมายคือการรักษาผู้ได้รับผลกระทบทั้งหมดโดยเฉพาะผู้ประสพภัย แต่ยังคงให้อำนวยความสะดวกในการฟื้นฟู และการรวมตัวทางสังคมของผู้กระทำผิดโดยการแก้ไขความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างผู้กระทำผิดและสมาชิกของชุมชน

4. รูปแบบคณะกรรมการบูรณาการชุมชน (Community reparative board) ในคู่มือของ Dandurand จัดให้รูปแบบคณะกรรมการชุมชนเป็นลักษณะกระบวนการกึ่งกลาง (Quasi-restorative justice process) แต่ในงานของจุฑารัตน์ ฯ ได้แยกออกมาเป็นรูปแบบที่ 4 และมองว่าเป็นกระบวนการที่ทวนกลับคืนมาใหม่ ซึ่งเป็นรูปแบบที่เน้นการแสดงความรักและขอโทษของชุมชนมีการนำไปใช้อย่างกว้างขวาง เช่น คณะกรรมการเยาวชน คณะกรรมการเพื่อนบ้านคณะกรรมการยุติธรรมทางเลือก เป็นต้น กระบวนการบูรณาการชุมชนเหล่านี้ส่วนใหญ่ใช้เป็นกลไกเบี่ยงเบนโดยมุ่งหมายให้ผู้กระทำผิดที่ยอมรับความรับผิดชอบต่ออาชญากรรมโอกาสที่จะรับผิดชอบและจัดการกับอันตรายและความต้องการของเหยื่อและชุมชน

อีกทั้งเป็นกระบวนการที่มุ่งหวังผลการชดใช้เยียวยาตามการมีส่วนร่วมอย่างเข้มแข็งของชุมชนในการตัดสินใจ และในที่สุดพัฒนาต่อมาเป็นยุติธรรมชุมชน (Community justice)

กระบวนการยุติธรรมทางเลือกเพื่อการแก้ไขปัญหาผู้กระทำความผิดในเด็ก

ในปัจจุบัน ความผิดของเด็กถูกระบุไว้ในประมวลกฎหมายอาญา มาตรา 73 มาตรา 74 มาตรา 75 กฎหมายไทยแบ่งอายุและความรับผิดชอบทางอาญาสำหรับเด็กและเยาวชนไว้ต่างกัน (พ.ร.บ. แก้ไขเพิ่มเติมประมวลกฎหมายอาญา (ฉบับที่ 29) พ.ศ. 2565) ระบุไว้ว่า เด็กที่มีอายุไม่เกิน 12 ปี เป็นบุคคลที่ต้องได้รับการคุ้มครองสวัสดิภาพตามกฎหมาย ไม่ต้องรับโทษในการกระทำความผิดทางอาญา

ส่วนผู้กระทำความผิดที่เป็นเด็กอายุเกิน 12 ปี แต่ไม่เกิน 15 ปี อาจไม่ต้องรับโทษในการกระทำความผิดทางอาญาก็ได้ แต่ศาลอาจกล่าวตักเตือน หรือส่งตัวไปยังสถานฝึกอบรม หรือองค์กรที่ศาลเห็นสมควร ขึ้นอยู่กับความผิดที่กระทำและดุลพินิจของศาล ขณะที่บุคคลที่อายุเกิน 15 ปี แต่ต่ำกว่า 18 ปี กระทำความผิด ศาลอาจลดโทษให้กึ่งหนึ่ง หรืออาจใช้วิธีการเดียวกับเด็กอายุเกิน 12 ปี แต่ไม่เกิน 15 ปี ก็ได้ ขึ้นอยู่กับความร้ายแรงของคดีและดุลพินิจของศาล

ทั้งหมดนี้กำลังถูกตั้งคำถามจากคนจำนวนไม่น้อยว่าถึงเวลาที่จะต้องทบทวนเกณฑ์อายุขั้นต่ำของผู้ที่สมควรจะต้องรับโทษทางอาญาหรือยัง เพราะอายุของผู้ก่อเหตุร้ายแรงนั้นน้อยลงเรื่อย ๆ เด็กบางกลุ่มที่มีพฤติกรรมรุนแรง ชอบการใช้กำลัง

อย่างไม่เกรงกลัวกฎหมาย เนื่องจากข้อจำกัดด้านอายุที่ทำให้พวกเขาไม่ต้องรับโทษ หรืออย่างในการรวมกลุ่มกระทำความผิด ผู้กระทำความผิดหรือคนลงมือ มักจะเป็นผู้ที่มีอายุน้อยที่สุดในกลุ่ม แล้วคนโตจะผันตัวเป็นผู้บงการให้คนอื่นลงมือแทนตน ดังนั้น การที่ละเว้นโทษ ย่อมไม่ใช่ผลดี การส่งเด็กหรือเยาวชนที่กระทำความผิดไปอยู่ร่วมกับผู้ต้องหาในวัยผู้ใหญ่ อาจทำให้เด็กและเยาวชนได้เรียนรู้วิถีก่ออาชญากรรมที่เป็นมืออาชีพนมากขึ้น เด็กและเยาวชนจึงมีแนวโน้มจะกระทำความผิดซ้ำ หรือเข้าไปพัวพันกับเครือข่ายอาชญากรรมที่หนักข้อหรือร้ายแรงยิ่งกว่าเดิมได้ หรือการลดช่วงอายุของผู้กระทำความผิดให้ได้รับโทษ ก็ดูจะไม่ใช่ทางออกที่ดีที่สุด และการบำบัดแก้ไขพฤติกรรมเด็กและเยาวชนผู้กระทำความผิดนั้น ศาลคดีเด็กและเยาวชนมีนโยบายคุ้มครองและแก้ไขโดยใช้หลักจิตวิทยาในการฟื้นฟู บำบัดแก้ไขพฤติกรรมมากกว่าการลงโทษ ยิ่งผู้กระทำความผิดเป็นเด็กและเยาวชนยิ่งต้องพยายามศึกษาค้นคว้าเพื่อให้ทราบถึงปัญหา แรงจูงใจ และมูลเหตุแห่งการกระทำความผิด แล้วนำมาแก้ไข การแก้ปัญหาคดีเด็กและเยาวชนกระทำความผิดในชั้นศาล เปรียบเหมือนการแก้ที่ปลายเหตุเป็นการตายเกินแก้ไขให้กลับคืนดีดังเดิม ดังนั้นจึงควรแก้ปัญหาคือที่ต้นเหตุ คือที่ครอบครัวและชุมชน รวมทั้งสังคมทั่วไปด้วย ผู้เขียนจึงมองว่า กระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ (Restorative justice) เป็นแนวทางที่ดีที่ช่วยประสานให้ครอบครัว ชุมชนและสังคม สามารถทำงานร่วมกันเพื่อบำบัดฟื้นฟู ให้เด็กและเยาวชนห่างไกลจากการหลงผิด รวมถึงช่วยฟื้นฟูสภาพจิตใจให้เด็กที่ทำผิดพลาดไปแล้ว สามารถกลับมาเป็นคนดีของสังคมได้อีกครั้ง และไม่กลับไปทำผิดซ้ำอีก ซึ่งรูปแบบกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ที่เหมาะสมกับการแก้ไขปัญหาคือเกี่ยวกับผู้กระทำความผิดเป็นเด็กและเยาวชน คือ รูปแบบการประชุมกลุ่มครอบครัว (Family group

conferencing: FGC) และรูปแบบคณะกรรมการบูรณาการชุมชน (Community reparative board)

รูปแบบการประชุมกลุ่มครอบครัว (Family group conferencing: FGC) เพื่อเป็ยงเบนคดีในกรณีผู้กระทำความผิดเป็นเด็กและเยาวชนให้ออกจากระบบยุติธรรมทางอาญาที่เป็นทางการ ซึ่งเป็นรูปแบบที่นิยมใช้กันอย่างแพร่หลาย และประสบความสำเร็จมาแล้วในแคนาดา สาธารณรัฐชีก ไอแลนด์ เลโซโท แอฟริกาใต้ ออสเตรเลียใต้ และสหรัฐอเมริกา เป็นต้น เนื่องจากกระบวนการประชุมแต่ละครั้งจะมีผู้ประชุมหรือผู้ประสานงาน เนื่องจากเซสชันกลุ่มครอบครัวมุ่งเน้น กระบวนการจึงครอบคลุมมากกว่าโปรแกรมใกล้เคียงทั่วไป อีกทั้ง กระบวนการ FGC ได้รับการออกแบบมาเพื่อกำหนดผลลัพธ์ที่ทั้งสองฝ่ายต้องการ โดยจัดการกับผลที่ตามมาของอาชญากรรม หน้าที่หลักจึงสะท้อนให้ผู้กระทำผิดต้องรับผิดชอบต่อผลที่ตามมาของอาชญากรรมของตน พัฒนาแผนการจ่ายค่าตอบแทน และ รูปแบบคณะกรรมการบูรณาการชุมชน (Community reparative board) เป็นกระบวนการที่ช่วยให้ผู้กระทำผิดสามารถหวนกลับคืนมาใหม่สู่สังคมได้ ซึ่งเป็นรูปแบบที่เน้นการแสดง ความรับผิดชอบของชุมชนมีการนำไปใช้อย่างกว้างขวาง ซึ่งจะช่วยแก้ไข้ปัญหาที่การ ตีตราทางสังคมได้ นอกจากนี้ จะต้องฟื้นฟูสภาพจิตใจ อบรม สร้างสำนึกให้ผู้กระทำผิด เข้าใจแล้ว ยังต้องอบรม สร้างสำนึกให้สังคมเข้าใจและให้โอกาสเด็กและเยาวชนที่ กระทำผิด สามารถกลับมาเป็นส่วนหนึ่งของสังคมได้ นับเป็นการเปิดโอกาสให้เหยื่อ ได้รับการชดเชย รู้สึกปลอดภัยขึ้นและอยู่ในสังคมได้ตามปกติ ขณะเดียวกันผู้กระทำ

ผิดได้รู้สึกอย่างแท้จริงถึงผลกระทบของพฤติกรรมที่เกิดขึ้นและให้แสดงความ
รับผิดชอบด้วยวิธีที่เหมาะสม ส่วนสังคมก็จะเข้าใจถึงสาเหตุที่ทำให้เกิดอาชญากรรม
ขึ้น ซึ่งจะช่วยสร้างความสงบสุขขึ้นในสังคม และสามารถป้องกันอาชญากรรมได้

บทสรุป

เมื่อกระบวนการยุติธรรมที่เกี่ยวข้องกับอาชญากรรมในเด็กและเยาวชน เกิด
การตั้งคำถามถึงความเหมาะสมอันเนื่องมาจากสถานการณ์สังคมในปัจจุบันที่ผู้ก่อ
เหตุร้ายแรงนั้นเริ่มมีช่วงอายุที่น้อยลงเรื่อย ๆ จนเกิดประเด็นเรียกร้องให้มีการ
ทบทวนเกณฑ์อายุของผู้กระทำผิดที่ต้องรับโทษ ซึ่งศาลมักพิจารณาโดยใช้หลัก
จิตวิทยาในการฟื้นฟู บำบัดแก้ไขพฤติกรรมมากกว่าการลงโทษผู้กระทำผิด ซึ่งนั้น
ไม่ได้ช่วยให้ปัญหาได้รับการแก้ไขอย่างถูกต้อง อีกทั้งหากส่งเด็กหรือเยาวชนที่
กระทำผิดไปอยู่รวมกับผู้ต้องหาในวัยผู้ใหญ่ ก็หวังว่าเด็กและเยาวชนได้เรียนรู้วิธี
ก่ออาชญากรรมที่เป็นมืออาชีพมากขึ้น ดังนั้น ทางการศึกษาทบทวนวรรณกรรม
พบว่า สามารถนำแนวคิดยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ มาปรับใช้แนวทางในการแก้ไข
ประเด็นปัญหาดังกล่าวได้ เพราะ ในเมื่อเด็กและเยาวชนได้กระทำผิดต้องรับโทษ
เพียงแต่เป็นรับโทษในเชิงสร้างสรรค์มากขึ้น ให้ผู้กระทำผิดมีความเข้าใจ รู้สำนึก
ในความผิดของตนที่ได้ลงมือกระทำไป และขอโทษเหยื่อ ครอบครัวของเหยื่อ
จากใจจริง ซึ่งรูปแบบกระบวนการยุติธรรมเชิงสมานฉันท์ที่เหมาะสมกับการแก้ไขปัญหา
เกี่ยวกับผู้กระทำผิดเป็นเด็กและเยาวชน คือ รูปแบบการประชุมกลุ่มครอบครัว
(Family group conferencing: FGC) เพื่อเป็ยงเบนคดีในกรณีผู้กระทำความผิดเป็น

วารสารวิชาการไทยวิจัยและการจัดการ

Thai Research and Management Journal

เด็กและเยาวชนให้ออกจากระบบยุติธรรมทางอาญาที่เป็นทางการ มีกระบวนการจึงครอบคลุมมากกว่าโปรแกรมใกล้เคียงทั่วไป อีกทั้ง ได้รับการออกแบบมาเพื่อกำหนดผลลัพธ์ที่ทั้งสองฝ่ายต้องการ และ รูปแบบคณะกรรมการบูรณาการชุมชน (Community reparative board) เป็นกระบวนการที่ช่วยให้ผู้กระทำผิดสามารถหวนกลับคืนมาใหม่สู่สังคมได้ ซึ่งเป็นรูปแบบที่เน้นการแสดงความรักเมตตาของชุมชนมีการนำไปใช้อย่างกว้างขวาง

บรรณานุกรม

- กฤษณพงศ์ พุทธระกุล. (2564). ยุติธรรมทางเลือก: แนวทางตามมาตรฐานสากลเพื่อลดปัญหานักโทษล้นคุก. เข้าถึงเมื่อ 20 กุมภาพันธ์ 2567 จาก <https://researchcafe.tsri.or.th/overcrowding/>
- จุฑารัตน์ เอื้ออำนวย และคณะ. (2553). การพัฒนารอบแนวทางการวิจัยชุดโครงการกระบวนการยุติธรรมทางเลือกในสังคมไทย. สำนักงานกิจการยุติธรรม ร่วมกับคณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- จุฑารัตน์ เอื้ออำนวย. (2556). ระบบยุติธรรมและยุติธรรมทางเลือก: แนวการวิเคราะห์เชิงสังคมศาสตร์. กรุงเทพฯ ฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- ชาญคณิต กฤตยา สุริยะมณี. (2554). ทฤษฎีอาชญาวิทยาร่วมสมัยกับการวิจัยทางอาชญาวิทยาในปัจจุบัน. นนทบุรี: หินหยางการพิมพ์

ณัฐธิดา ดวงวิโรจน์. (2562). ‘ความยุติธรรมเชิงสมานฉันท์’ ทางเลือกในการระงับข้อ

พิพาทที่ ‘ยุติธรรม’ สำหรับทุกคน. เข้าถึงเมื่อ 20 กุมภาพันธ์ 2567 จาก:

<https://www.the101.world/restorative-justice-1/>

ตติกานต์ เดชชพงศ์. (2567). ‘อาชญากรเด็ก’ ต้องแก้แค้นหรือแก้ไข? สํารวจ

กฎหมายเยาวชนในสากลโลก ว่าด้วยบทลงโทษและความรับผิดชอบทางอาญา.

เข้าถึงเมื่อ 20 กุมภาพันธ์ 2567 จาก:[https://plus.thairath.co.th/topic](https://plus.thairath.co.th/topic/politics&society/104136)

[/politics&society/104136](https://plus.thairath.co.th/topic/politics&society/104136)

ไท วัฒนา. (2564). กระบวนการยุติธรรมทางเลือกในต่างประเทศ สู่โมเดลการแก้ไข

ปัญหากระบวนการยุติธรรมไทย. เข้าถึงเมื่อ 20 กุมภาพันธ์ 2567 จาก:

<https://researchcafe.tsri.or.th/judicial-process/>

Dandurand.Y. (2020). Handbook on Restorative Justice Programmes

Second Edition. Vienna: United Nations. Page 3.

Lanni. A. (2005). The Future of Community Justice. Harvard Civil Rights -

Civil Liberties Law Review Vol.40.Page 359 - 405.

Siegel, J. L. (2014). Criminology: The Core (4th ed). Stamford: Cengage

Learning.

วารสารวิชาการไทยวิจัยและการจัดการ

Thai Research and Management Journal

V-Reformer. (2556). กระบวนการยุติธรรมทางเลือก ทางเลือกของความยุติธรรม

ตอน 1. เข้าถึงเมื่อ 20 กุมภาพันธ์ 2567 จาก: <http://v-reform.org/v-report/alternative-dispute-resolution-1-principle/>